

Володимир Собчук (м. Кременець)

кандидат історичних наук,

доцент кафедри української філології і суспільних дисциплін Кременецької обласної

гуманітарно-педагогічної

академії ім. Тараса Шевченка

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6320-0478>

Нове дослідження з історії Волині

Рец. на: Заяць А. Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія / А. Заяць. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 582 с. + вкл. ISBN 978-617-10-0532-7.

Нова книжка доцента кафедри історії Львівського університету ім. Івана Франка Андрія Заяця про міста Волині XVI – першої половини XVII ст. становить своєрідне продовження давнішої монографії цього вченого¹. У першому з досліджень Автор установив загальну чисельність міст у регіоні, проаналізував етапи появи їх та правову й просторову локацію, торкнувся початків самоврядування. На цей раз він зосереджується на життєдіяльності міст, зокрема, управлінні ними, функціонуванні тут різних урядів та інституцій, судочинстві, правовому становищі й самоврядуванні міщан тощо. Дослідник відомий як один з авторитетних знавців урбанізаційних процесів у Середньо-Східній Європі на схилі середніх віків і на початку раннього нового часу, тому рецензована праця давно очікувана в професійному середовищі.

Автору довелося докласти чимало зусиль по збору матеріалів. В існуючих корпусних і серійних виданнях джерел з історії Середньо-Східної Європи та різних тематичних збірниках мало документів з історії міст Волині. Тим часом відомо, що на зламі середніх віків і раннього нового часу життєдіяльність українських міст супроводжувалася вже чималою кількістю різноманітних паперів, значна частина яких так чи інакше потрапляла в актові книги відповідних громад. За підрахунками Автора, протягом

досліджуваного ним часу в регіоні гіпотетично могло бути укладено 350–400 міських книг (с. 30); крім того, у містах могли вести й інші книги – замкові, бурграбські, єврейські, костельні тощо, що теж містили інформацію про функціонування цих поселень. Та з усього цього

різноманіття писемних пам'яток до наших днів дійшли тільки замкова книга Заслава, по дві міські книги Луцька й Олики та по одній книзі Вижви, Милянович, Рівного й Козлина, причому найдавніший із перелічених рукописів походить із 70-х років XVI ст., тобто з другої половини досліджуваного в книжці відрізка часу. Тому Автор був приречений скрупульозно вивчати інформацію про життя міст, розсіяну в паперах центральних інституцій Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, в актових книгах – замкових, гродських

і земських – повітових судово-адміністративних установ Волині та в частково уцілілих родових архівах знаті, що стосувалися переважно нобілітету. Пошукданих потребував чималих евристичних зусиль із високою ймовірністю невдачі. Дослідник справився з амбітним завданням. Перекопавши всі дотичні до теми археографічні видання та гори рукописних пам'яток в архівах, бібліотеках і музеях Києва, Львова, Луцька, Варшави, Кракова, Вроцлава, Любліна, Курника й Москви, Автор назбирав велетенську кількість

² Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів : Добра Справа, 2003. 206 с.

матеріалів. Попри свою фрагментарність, вони виявилися достатньо репрезентативними, щоб слугувати надійною основою вирішення поставлених завдань, і дали змогу вибудувати рельєфну картину суспільного життя пізньосередньовічних і ранньомодерних міст Волині.

Поряд із давно відомими дослідникам у монографії результативно застосовано освоєні вітчизняною гуманітаристикою методи просопографії, мікроісторії, локальної історії, історії понять тощо.

Монографія складається з короткого вступу, шести розділів, висновків і низки додатків.

У вступі Автор лаконічно розкриває актуальність, мету й завдання, хронологічні й географічні межі та наукову новизну дослідження.

Перший розділ традиційно відведений огляду літератури, характеристиці джерел і методів дослідження. Розглядаючи стан освоєння наукою теми монографії, Автор ділить усю дотичну до неї літературу на дві групи, до першої з яких відносить публікації, в яких принагідно торкалися цієї проблематики в процесі ширших студій над містами загалом, а до другої – праці, присвячені виключно містам Волині. Першу групу відкриває передмова Володимира Антоновича 1869 р. до присвяченого містам тому «Архива Юго-Западной России», а другу – розвідка краєзнавця Якіма Перлштейна 1847 р. про Острог за даними дільчого листа князів Острозьких 1603 р. Крім вітчизняних публікацій, Автор включив у свій огляд праці польських і білоруських дослідників, які працювали над міською проблематикою Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

У другому розділі, присвяченому загальній характеристиці міст пізнього середньовіччя й раннього нового часу як продукту епохи, розглядаються проблематика дефініції і класифікації цього типу поселень, різниця між містами й містечками та семантичні відмінності між відповідними лексемами в пам'ятках досліджуваного часу тощо. Здебільшого міста становили невеличкі поселення, значними осередками були тільки кільканадцять міст. Проаналізувавши функції цих поселень, Автор переконливо показав, що всі вони слугували регіональними або принаймні локальними осередками ремесла й торгівлі, вузлами мережі доріг, осередками релігійного й культурного життя та своєрідними «острівками правової культури регіону»

(с. 38). У монографії уточнено зафіксовану раніше загальну кількість міст на Волині і чисельність тих із них, що функціонували за магдебурзьким правом. У попередній книжці Автор писав, що за даними опрацьованих ним джерел, протягом XVI – першої половини XVII ст. на Волині було започатковано 190 нових міст, але на кінець окресленого періоду існували тільки 106 із них, а разом із заснованими раніше тут було 125 поселень цього типу (2003, с. 88). У процесі наступних пошуків виявлено 19 невідомих раніше локацій. Правда, загальна кількість реально існуючих міст і містечок станом на кінець 40-х років XVII ст. не змінилася. Отже значна частина локацій виявилася невдалою.

89 відсотків міських поселень Волині становили власність князів і шляхти, а решта належали державі, тому в **третьому розділі** у центрі уваги Автора призначувані монархом старости і привілейовані землевласники та їхня роль у житті державних і приватних міст.

Четвертий розділ відведено управлінню містами. Тут дана докладна характеристика міським урядам та інституціям. Автор аналізує персональний склад війтів і лентвійтів та місце їх у міському самоврядуванні, розкриває соціальне обличчя та повноваження міської ради й лави, зупиняється на механізмах співпраці між війтами й райцями, стосунках райців та лавників під час виконання ними своїх обов'язків, підприємницькій діяльності урядників, малює колективний соціальний портрет найманих урядників та аналізує коло їхніх обов'язків, показує участь у самоврядуванні рядових міщан. Автор встановив, що переважно уряд війта займали шляхтичі.

У'ятому розділі йдеться про міське судочинство: перебіг судового процесу, відносини між замковим і міським судами, роль свідків, позасудове вирішення спорів тощо. Досліджуючи нормативний простір міст Волині, на основі проаналізованих матеріалів Автор прийшов до висновку, що міські суди Волині керувалися магдебурзьким правом, Литовським статутом і звичаєвим правом.

Шостий розділ присвячено міській громаді. Автор розглядає тут джерела формування, правове становище, соціальну структуру, професійний склад, етнічне обличчя міського населення, яке традиційно ділить на патриціат, поспільство й плебс; практику набуття мешканцями Луцька в першій половині XVII ст. міського громадян-

ства; місце шляхти в міському соціумі, що не тільки створювала в містах свої юридики, а й ставала війтами, лентвійтами, райцями, лавниками, писарями.

Додатки містять переліки війтів, лентвійтів, райців, лавників, писарів із часом перебування їх на відповідних урядах, статистичні дані про чисельність євреїв у містах Волині. Складовою монографії є карта міст Волині.

У науково-довідковому апараті книжки вагоме місце займають добре скомпоновані розлогий список джерел і літератури та іменний і географічний покажчики. Користування працею полегшують колонтитули.

Погоджуючись із нижньою і верхньою хронологічними межами дослідження, зазначу, що трактування Автором усього XVI і першої половини XVII ст. як ранньомодерної доби історії Волині щонайменше дискусійне. Переконливіше було б подавати цей відрізок часу як переломний етап, такий, що охоплює кінець середньовіччя й початок раннього нового часу (чи раннього модерну), умовна грань між якими принаймні на Волині, за слухним міркуванням І. Лисяка-Рудницького, припадає на 60-і роки XVI ст., коли відбулися або істотно проявилися важливі зміни в політичній, економічній, соціальній і духовній сферах значної частини території проживання українського етносу.

Дослідник допустив помилкове твердження про те, що поліське поселення Камінь отримало магдебурзьке право 1420 р. (с. 48). Точний в обґрунтуванні власних висновків, він легковажно довірився тут авторам відповідного нариса в по-

пулярній «Історії міст і сіл» Волинської області, де це подано без належної опори на джерела, до того ж у хибному історичному контексті (с. 247).

Безпрецедентна скрупульозність Автора в документуванні всіх залучених ним даних і думок полегшує верифікацію висновків та користування монографією як невичерпною криницею різноманітних фактів міського життя. Разом із тим намагання супроводжувати ледь не кожну фразу посиланням на джерела іноді буває зайвим. Загальна фраза «Методологія має важливе значення у науковому дослідженні, оскільки сприяє кращому розумінню досліджуваних проблем» супроводжується, наприклад, посиланням аж на три джерела (с. 36).

Слушно зазначивши, що українські історики В. Кравченко та П. Кулаковський підготували до видання два томи фонду «Литовська Метрика» (с. 36), Автор випустив із уваги, що вітчизняні дослідники взяли активну участь у публікації ще двох томів цього архіважливого корпусу джерел (книги записів 22 і 32).

Викладені тут критичні зауваження зовсім не применшують праці Автора. Давно очікувана у фаховому середовищі, книжка становить значний внесок у вивчення урбанізаційних процесів у Середньо-Східній Європі наприкінці середніх віків і на початку раннього нового часу. Завдяки запровадженню в науковий обіг велетенському масиву невідомих досі фактів з історії міст Волині вона довго слугуватиме поважною базою для локальної історії і краєзнавства. У цьому сенсі без перебільшення монографію можна назвати книжкою-подією.